بنیاتی دەوڵەت: فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمی*

وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە:
ئاسۆ کەریم

بەرایی:

زۆربەی چارەسەری کێشە و ئاریشەگەلی ناوەخۆ، دەسکاریی بنیاتی دەوڵەت دەخوازن. لەم باسەدا لەوە دەدوێین کە داخوا چۆن ڕێگەکاری فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمی، دەشێ گرژی و تێکهەڵچوونی ناو دەوڵەتێ خاو و هێور بکاتەوە لە ڕێگەی دەسەڵاتپێدانی زێتر بە کۆڕ و کۆمەڵە ئیتنییەکانەوە.

١- دەستئاوێژەکانی دەسەڵاتگواستنەوە
٢- نموونەگەلی ئۆتۆنۆمی و فیدرالیزم
٣- بنەمای قانوونیی ئۆتۆنۆمی
٤- لایەنە بەسوود و چاکەکانی چارەسەرگەلی ئۆتۆنۆمی
٥- بەرەنگاربوونەوەی ئۆتۆنۆمی
٦- بنیاتنانی ریکخستنی ئۆتۆنۆمی

چەندین کێشە لەسەر دەوری دەوڵەت لە کۆمەڵ چەق دەخۆن و بەشێوەیەکی سەرەکی بنج و بنەوانیان دەچێتەوە سەر بنیات و رێکخراوی دەوڵەت. لەزۆربەی وڵاتاندا، دەوڵەت سازمانی هەرە بەهێز و زەبر، ئەگەر لەراپەڕاندنی سیاسەتدا زۆر کارا و چەلەنگیش نەبێ. کۆنترۆڵی دەوڵەت وەکو باوە سەردەکێشێتەوە بۆ دەسەڵاتی ئابووری، چونکە دەوڵەت دەستئاوێژێکی سەرەکیی بەرهەمهێنانەوەی سەرمایەیە. لەسۆنگەی ئەمەوە، رکابەرییەکی توند بۆ کۆنترۆڵی دامو دەزگاکانی دەوڵەت دەکرێ. ئەم تێکۆشانەش، هۆکاری زۆر کێشە و هەرای دنیای ئەمڕۆیە. دەکرێ بەهۆی بیاتنانەوەی دەوڵەت، یان بەهۆی سیاسەتگەلێکی رەسمیی وەك: داهات دابەشکردنەوە لە رێگەی میکانیزمگەلێکی کردەی ئەرێی، پەسندکردنی قانوونگەلی باری کەسێتی و شێوەکانی تری پلوورالیزم، قانوونگەلی سازو لەباری هەڵبژاردن و شێوەکانی تری هاوبەشیپێکردن لە دەسەڵاتدا.. رێگە لەم کێشە و ئاریشانە بگیرێ، یان حەلوفەسلێکیان بۆ بکرێ. هەروابێتەوە گرفت و ئاریشە لەو هەولانەش دەکەونەوە کە بۆ دانانی سمبولگەلێك بۆ دەوڵەت بەختدەکرێن کە رەگ و ریشەیان دەچێتەوە سەر ئایین و ئول، یان داوونەریتی کۆمەڵەیەك(سری لانکا، مالیزیا.. تاد) و کۆمەڵەکانی تری پێ نامۆن. حەلوفەسل هەر ئەوەیە: سیمبولی بێلایەن (وەکو دیموکراسی، مافەکانی مرۆڤ و سەروەریی قانوون)، سکولاریزم وەکو جۆرە ناسیۆنالیزمێکی دەوڵەت، پەسند بکرێ. لێ زۆر لە سەرکردەکان پێیانوایە توانی عەلمانیەت بۆ هاندان و دڵ راکێشانی لایەنگر و شوێنکەوتووانی خۆیان، سنووردارە. ستراتیجیای هەرە بەفەڕ و بەرهەم ئەوەیە کە وەدوای رێوشوێنی دەسەڵاتپێدان بگەڕێن وەکو فیدرالیزم، ئۆتۆنۆمی، یان هەر دەسکارییەکی تر لە بنیاتی دەوڵەتدا.

١- دەستئاوێژەکانی دەسەڵاتگواستنەوە

رێکخستنگەلێکی بەربڵاوی لێکجودا بۆ دەسەڵاتپێدان هەن. لە لێوەکۆڵینی ئەو رێگاکارانەدا، گرنگ ئەوەیە وەکو رێگەکاری دژ بەیەك، یان ئەم یان ئەو رێگەکار، یان

وەکو ئەلتەرناتیڤی یەکتر چاویان لێنەکرێ. جیاوازییە هەمەجۆرە هەنوکەییەکان لەرووی ژمارە، پێناسە و سەرچاوەکانی داهات لەناو سنووری دەوڵەتێکدا وا دەخوازن هەندێ تێکەڵەی داوودەزگا و ئامراز بەکار ببردرێ (وەکو تاقیکردنەوەکانی کەنەدا و هیندستان هیمایان بۆ دەکەن).

١-١: فیدرالیزم:

خاسترین رێکخستنی نامێ، فیدرالیزمە کە لەسایەیدا دەسەڵات بەیەکسانی بەتێکڕای هەرێمەکان دەدرێ و دەڤەرەکان پێوەندیی وەکیەکیان بە حکوومەتی ناوەندەوە هەیە. هەرچەند فیدرالیزم وەکو نەریت، بۆ حەلوفەسلی کێشەی ناتەبایی ئیتنی بەکار نەهاتووە، لێ نموونەی واش هەن کە فیدرالیزم لەم بارەشەوە کارایی خۆی سەلماندووە. بۆ نموونە: پەسندکردنی فیدرالیزم لە سویسرا و کەنەدا پاژێکی بۆ بەیەکەوە هەڵکردنی کۆڕ و کۆمەڵە پێکناکۆکەکان بووە. هەروا فیدرالیزم زۆر جار بۆ بڕاندنەوەی گرفتە ئیتنییەکان لەدوای شەڕی دووەمی جیهانەوە، بەکارهاتووە. بۆ نموونە: لە هندستان، مالیزیا، نێجیریا. لەجێگە و پێڤاژۆی تریشدا فیدرالیزم بەچاکی جێگەی خۆی کردووەتەوە وەك لە میانەی وتووێژەکانی ئەفریقیای باشووردا کە چارەسەری دوای قۆناخی ئاپارتایدیان لێکەوتەوە.

ئەگەر داخوازی هەر ئەوە بێ گرووپێك یان دووان ساز بدرێنەوە و بهێندرێنەوە ژێربار، هەرچۆن بێ، لەوانەیە مۆدیلی فیدرالی پێویست نەبێ. رەنگە مۆدیلی فیدرالی بەتەواوی بەدەردی داخوازییە کەلتووری و داخوازییەکانی تری کۆمەڵەیەك نەخوا. کەوابوو دوو بەرسڤی ئالتەرناتیڤ هەن: فیدرالیزمی ناجۆر و ئۆتۆنۆمی.

١-٢: فیدرالیزمی ناجۆر asymmetrical federalism

لە فیدراسیونێکی نا-هاوچەشندا، ویلایەتێك یان زێتر، دەسەڵاتگەلێکی تایبەتی لە قەبەڵ دەکرێ کە بە ناوچەو دەڤەرێن دی نادرێن تا دەرفەت بۆ پاراستنی کەلتوورو زمانی دانیشتوانی ویلایەتی تاین بڕەخسێت. نموونەیەکی کۆنی ئەم جۆرە مۆدیلە،

کیوبیک —ـە Quebec لە کەنەدا، نموونەیەکی هاوچەرختریش، باری تایبەتی کشمیرە لەناو فیدراسیۆنی هیندیدا.

١-٣: ئۆتۆنۆمی

ڕێگەکاری ئۆتۆنۆمی ، کە تەنیا هەرێمێك یان زێتر، دەسەلآتگەلێکی تایبەتی پیٚ بدریٚ، زۆر ناسراوو بەربلآوە. ئۆتۆنۆمی هەر بەسروشتی خۆی نا هاوچەشنە. نموونەگەلی ئۆتۆنۆمی: پێوەندیی دوو ئوستانی **کۆردیلیرا** Cordillera و **میندناو**Mindanao بە **فلپین**، پێوەندیی **زەنجبار**Zanzibar بە **تەنزانیا**، پێوەندیی **هۆنگ کۆنگ** بە **چین**، پێوەندیی **گرینلاند** Greenland بە **دانیمارك**، پێوەندیی **پۆرتریکۆ** Puerto Rico بە **ئەمریکا**، کۆڕ و کۆمەڵە خودمختارەکانی ناو **ئیسپانیا**، پێوەندیی **ئالاند** A Land بە **فینلەندا**. جیاوازی هەرە گرنگ لە نێوان فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمیدا ئەوەیە کە لە فیدراسیۆندا، هەرێمەکان چالاکانە بەشداری لە داوودەزگا نیشتمانییەکان(واتە دەزگا فیدرالییەکان (وەرگێر) و دارِشتنی سیاسەتی نیشتمانیدا دەکەن لە پالٚ ئەو دەسەلآتانەی کە لە چوارچێوەی هەرێمەکانی خۆیاندا لە قەبەڵیان کراوە. لە ئۆتۆنۆمیشدا، زێتر جەخت لەسەر دەسەلآتی دەڤەرەکە خۆی بۆ هەڵسووڕاندنی کاروباری خۆی دەکرێتەوە تا جەختکردنە سەر بەشداریکردن لە داوودەزگا نیشتمانییەکاندا. ڕەوشی زەنجبار تا رادەیەك ریزپەڕە، زەنجبار کاریگەریی بەسەر پەرلەمانی نیشتمانی و کارڕاپەڕاندنی تەنزانیاوە هەیە کە لە گەلٚ قەبارەکەیدا هاورێژە نییەو ئەمەش بێزارییەکی زۆری لەناو بەشی سەرەکی تەنزانیادا دروستکردووە.

١-٤: ڕێسێرڤ Reserves

ئەمانە یەکەمجار لەلایەن مشەختە (مستوگن)ـە ئەورووپییەکانەوە لە ئەمریکا بۆ دابڕین و کۆنترۆڵی خەڵکی ڕەسەن و خۆجێی ئەو وڵاتە بەکارهاتوون. پاشان لە ئوسترالیا و ئەفریقیا و هەندیٚ ناوچەی ئاسیادا بەعەمەل هێنراون. سیاسەتی ئاپارتایدی بانتۆستانەکان شێوەیەکی مۆدێرنی ئەمانە بوو. لەم ساڵانەی دواییدا، هەرچۆن بووە، دان بە ئاوات و داخوازییە مێژووییەکانی گەلانی ڕەسەن و خۆجیٚ نراوە لە دووتوێی گۆڕینی ئەو ریسێرڤانە بۆ ناوچەگەلی خۆ- بەڕێوەبەر بەتایبەتی لە کەنەداو فلیپین.

مەوداو ئاقاری ئەم ریسیرڤانە کە تا چەند دەکارن لە قانوونگەلی نیشتمانی بچنە دەرێ، کە لەوانەیە بۆ پاراستنی پراکتیکی سیاسی و کەلتووری خۆیان پێویست بێ، دەگۆڕێ.

١-٥: دامەزراوە خۆجێییەکانی حکوومەت

رێگەیەکی تری دەسەلاتپێدان، بەهۆی دامەزراوە خۆجێییەکانی حکوومەتە، یان شێوەکانی نا- مەرکەزییەتە. ئەمانە هەم لە فیدراسیۆن و هەم لە ئۆتۆنۆمی جودان. ئەمانە بارێکی تایبەتی دەستووری، یان گەرەنتی دەستوورییان نییە. دەشێ حکوومەتی خۆجێ رێگەیەکی کاریگەر بێ بۆ لەقەبەلکردنی دەسەلاتێکی دیاریکراو بە گرووپێك، چونکە رووبەروو پێوانەی جیوگرافی حکوومەتی خۆجێ، گچکەیە و دانیشتوانەکەی تا ڕادەیەك پێدەچێ هاوچەشن بێ.

بەپێی ئەو پەرەئەستاندنانەی لەمەوبەر لەبارەی فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمییەوە خرانە روو، ئەگەری داهێنانی رێکخستنی گونجاوی تری خۆبەڕێوەبردن کە لە گەڵ هەلومەرجی جیا- جیا و بەربلاو و هەلکەوتەکاندا گونجاو بێ، روو لە زێدەبوونە.

(لێرەدا، ئێمە ئۆتۆنۆمی بە مانا گشتییەکەی بەکاردێنین بەو مەبەستەی کە هەموو شێوەکانی رێکخستن بە گوێرەی شوێن بۆ حکوومەتایەتیکردن بەسەر خۆدا، بگرێتەوە). لەپاڵ ئەو جۆرە بەربلاوانەی حکوومەتایەتیکردن بەسەرخۆدا، لەناو هەر جۆرێکیشیاندا، رێکخستنی جیا- جیای دابەشکردنی دەسەلاتەکان لە نێوان ئاستە جیا- جیا و بنیاتەکانی حکوومەتدا هەیە، ئەمە سەرباری پێوەندیی نێوان ئەم بنیاتنانە لە ئاستە جیا- جیاکان و دابەشکردنی داهاتە دارایی و سەرچاوەکانی دی. هەرچەند ئەم نەرمییە لە پرۆسەی وتووێژ گرنگە و کارئاسانی بۆ سات و سەودا دەکا، لێ خەتەری ئەوەش هەیە سیستەم و رێکخستنی ئالۆزی وەسای لێبکەوێتەوە کە ببێتە مایەی شیرازە تێکچوون و بێ حکوومەتی.

رێکخستنگەلی فیدرالی، یان ئۆتۆنۆمی هەر بۆ خۆیان سەخت دەکەونە گەڕ. چنین بەسیستەمی کۆنباو کە لەوانەیە وتووێژی توند و سەختی لێبکەوێتەوە، پرۆژە مەودا- درێژەکانی چارەسەرکردن بەهۆی قورسایی یان ئالۆزییانەوە لەبنەوە هەلبتەکێنێ.

(نموونەیەکی باشی ئەم تاقیکردنەوەیە، ڕێکخستنی ناوچەییە لە دەستووری سەربەخۆیی کینیاییدا، لەوەش هاوچەرختر سیستەمی ١٩٧٦ی حکوومەتی ئوستانەکانە لە پاپوا غینیای نوێ).

١-٦: سازمانە نێونەتەوەییە هەرێمایەتییەکان

International Regional Organizations

توخمێکی نوێ، لێ ناڕاستەوخۆی ڕێکخراوی حکوومەتی بە گوێرەی شوێن، هاتنە ئارای سازمانگەلی نێونەتەوەیی هەرێمایەتییە. لەم سازمانانەدا، دەوڵەتان سەروەریی نیشتمانی خۆیان لە هەمبەر پشکێك لە بەشداریکردن و داڕشتنی بڕیاردا ئاڵوێر پێدەکەن. ئەم سازمانانە خۆیان سیاسەتی گشتی، سەبارەت بە پرس و دۆزی گەورە-گەورە دادەڕێژن. لەم ڕێگەیەوە، ڕادەیەك کۆنترۆڵ بەسەر کاروباری ناوچەیەکی نیشتمانی لە دەسەڵاتی نیشتمانییەوە، بۆ دەسەڵاتێکی بان- نیشتمانی دێتە ڤەگواستن. ئەم کەمکردنەوەیە لە سەروەریی نیشتمانی، ئەگەری ڕێکخستنی نوێ لە نێوان دەوڵەت و هەرێمەکانی خۆیدا، دەکاتەوە. ئەمە سوود و قازانجی بۆ هەردوو لا تێدایە (دەوڵەت و هەرێمەکان). دەوڵەت هەست دەکا لە بنیاتە فرە چینەکانی سیاسەتدانان و کارهەڵسوڕاندندا، هەرێمەکان کەمتر هەڕەشەی لێدەکەن. هەرێمیش بەدڵ و داوتر سەروەریی نیشتمانی پەسند دەکا کە لەوانەیە ببێتە کلیل بۆ بەشداریکردنی لە ڕێکخستنی بەربڵاوتردا.

ئەم سەمت و ئاراستەیە لە یەکێتیی ئەورووپاییدا زۆر پەرەی ئەستاندووە و یاریدەی خاوکردنەوەی ئەو گرژییە دەدا کە جاران لە نێوان دەوڵەت و ئەو هەرێمە سەرسنوورییانەی خۆی کە لەسەر جیابوونەوە ڕشتبوون، هەبوو. هەر بۆ نموونە: یەکێتی ئەورووپایی کارئاسانی بۆ ڕێکخستنەوەیەکی بەسوود بەگوێرەی شوێن بۆ سیاسەت، کاربەڕێوەبردن و ڕاوێژکردن لە هەردوو پارچەی ئیرلەندا کە هەر یەکەیان لە ژێر سەروەریی دەوڵەتێکی جودا دایە کردووە لە کاتێکدا کە پێشنیاری تازە بۆ ئاشتی دەخرێتە ڕوو. نموونەیەکی تر، ئەو هەوڵ و کۆششەیە کە بۆ هێنانەئارای ڕێکخستنێکی

Nordic یەکگرتووی خەڵکی سامی Saami دەدرێ بە توخمێکی جەوهەری ئۆتۆنۆمیشەوە، بەبێ گوێدانە ئەو سەروەرییە (دەوڵەت)ـەی لەسایەیدا دەژین.

٢- نموونەگەلی فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمی

هەرچەند وەکو باو بووە، فیدرالیزم بۆ مامەڵە لە گەڵ دۆزە ئیتنییەکاندا بەکار نەهاتووە، لێ چەندین نموونە نیشانی دەدەن کە چۆن ئامرازگەلی فیدرالی ، یان ئۆتۆنۆمی یاریدەی خاوبوونەوە و تەنانەت چارەسەری ئاریشەگەلی ناوخۆییان داوە، یان بناخەیەکیان بۆ پێکەوەژیانی بەئاشتییانەی کۆڕ و کۆمەڵە پێکناکۆکەکان لێداوە. نموونەیەکی سەرکەوتووی تایبەتیی ئۆتۆنۆمی، A Land ە کە دانیشتوانی سویدی زمانی ئەو هەرێمە لە ژێر سەروەریی **فینلەندا** لە ساڵی ١٩٢١-ەوە بە رادەیەکی گەورەی ئۆتۆنۆمی کەلتووری و سیاسیی خۆیان شادبوون. هەروا ئۆتۆنۆمی، گرژی و ناخۆشی نێوان خەڵکی ئیتالی زمان و ئەلمانی زمانی لە South Tyrol لە **ئیتالیا** خاوکردووەتەوە. هەر لەم رێگەیەوە داخوازیگەلێکی ئیتنی لە **هیندستان** مامەڵەیان لەتەکدا کراوە و لەساڵی ١٩٥٦- ەوە دەست بە رێکخستنەوەی ویلایەتەکان بەپێی هێڵە زمانییەکان Lingistic و دابەشبەندیی **هەردوو ویلایەتی پەنجاب و بۆمبای** کرایەوە و **ئاسام** Assam و **ناگالاند** Nagaland و **میزولاند** Mizoland یش بوون بە ویلایەت.

هەروا لە **ئیسپانیاش**، دوابەدوای لادانی فرانکۆ، لە سۆنگەی بەندێکی دەستووری ١٩٧٨ -ەوە سەبارەت بە دامەزراندنی "کۆمیونیتەی خودموختار"، بە رادەیەکی گەورە ئاسانکاری بۆ ڤەگواستن بۆ دیموکراسی، کراوە. ئەوەش لە رێگەی بەخشینی رێژەیەکی زۆر لە حکوومەتایەتیکردن بەسەر خۆدا بە کۆمەڵە "مێژووییەکانی" وەك: باسك، کەتەلۆنەکان.. ئیدی فشار بۆ جیابوونەوە و چالاکی تیرۆریستی کەمبووە. لە **فلیپین**، چالاکی جوداخوازانەی چارەکە سەدەیەکی موسڵمانەکان لە **میندناو** بەپێی رێککەوتننامەی ساڵی ١٩٩٦ی نێوان بەرەی رزگاریخوازی نیشتمانی **مۆرۆ** MNLF و حکوومەت پەکی خرا. بە گوێرەی ئەم رێککەوتننامەیە، دەبوایە ئەنجوومەنێك بە

رابەرایەتیی سەرۆکی MNLF بۆ سەرپەرشتیی پەرەپێدانی ١٤ ئوستانەکەی دورگەی **میندناوی** خواروو دابمەزرابایە (MNLF ئەم دورگەیە بە زێد و نیشتمانی نەریتیی موسڵمانەکان دادەنێت) و پاش سێ ساڵ، هەم راپرسییەکی گشتی و هەم ئۆتۆنۆمییەکی ناوچەیی بەدوادا بهاتبایە.

نموونەیەکی نائاشناتر، **خوارووی پاسیفیك**ـە South Pasific کە لەسایەیدا ئۆتۆنۆمی هاوکار بووە کێشەو ئاریشەکانی ئەوێ جۆرە حەلوفەسلێکیان بۆ بکرێ (بەشێوەیەکی سەرەکی ناتەباییەکانی نێوان **پاپوا غینیای نوێ** و **بواگینڤیل** Bougainville و **داخوازیگەلی فرانکفۆن** لە **ڤانواتو** Vanuatu).

شێوەیەکی تازەی ئۆتۆنۆمیش لەو رێکخستنەدا بەرجەستەبووە کە لە سایەیدا **هۆنگ کۆنگ** لە تەمموزی ١٩٩٧دا گەڕایەوە ژێر سەروەریی دەوڵەتی **چین** (دینگ زیاوینگ پێیوایە ئەم شێوەیە لەباریدا هەیە زۆر کێشە و هەرای دنیای ئەمڕۆ چارەسەر بکا). تازەیی ئەم شێوە رێکخستنەوەیە لەوە دایە کە دوو سیستەمی ئابووری و سیاسیی زۆر لێکجودا و بگرە لە زۆر رووەوە پێکناکۆك و دژ لەناو چوارچێوەی یەك دەوڵەتی سەروەردا بەیەکەوە هەڵبکەن. **بەریتانیا** لەسەر بەڵێنی ئۆتۆنۆمی دان بە **هۆنگ کۆنگ** کە لە راگەیاندنی هاوبەشی ساڵی ١٩٨٤ی نێوان **چین – بەریتانیادا هاتبوو**، خۆی بۆ گەڕاندنەوەی هۆنگ کۆنگ بۆ ناو قەوارەی چین سازکرد. ماکوا Macau یش لەساڵی ١٩٩٩ لەسەر بنەمای هەمان پرەنسیپ گەڕایەوە ناو چین.

لەوەش گرنگتر، **چین** پێوەیە **(تایوان)** یش هەر بە رێگەی سیاسەتی ((یەك وڵات، دوو سیستەم))ەوە بهێنێتەوە ناو نیشتمانی دایك. ئەمەش رێی تێدەچێ، ئەگەر وتووێژێکی جیدی لە نێوان هەردوو لادا بەڕێوە بچێت و دۆزی سەرەکی وتووێژەکەش لەسەر مەودا و مۆدیلی ئەو ئۆتۆنۆمییە بێت کە بە تایوان دەدرێ. هەنووکە هەوڵ و کۆشش لە ئارادایە بۆ بەلاداخستنی چەندین کێشە و هەرای ناوەکی لە رێگەی رێکخستنگەلی ئۆتۆنۆمییەوە وەکو: **سری لانکا– تامیلەکان، ئەندەنووسیا و تیموری رۆژهەلات**(١) ، **سوودان– باشووری سوودان**(٢)، **جۆرجیا – ئەبخازیا**، هەروا رەوشێکی تر

کە هێشتا نەگەیشتۆتە لێواری کێشە و تەقینەوە، ئەویش پێوەندیی ئایندەی نێوان **ئەمریکا و پۆرتۆ ریکۆیە**.

ئۆتۆنۆمی، زۆربەی جاران لەلایەن گرووپە ناڕازییەکانەوە دەخوازرێ: مشەختە سپی پێستەکان و هۆزە کەمینەکان لە **کینیا**، Kingdoms لە **ئۆگەندا**، دوورگەکان لە **پاپوا غینیای نوێ**، **تامیلەکان لە سری لانکا** و ئیدی ئا ئاوا... لێ هەندێ جاریش حکوومەت لە لای خۆیەوە دەستپێشخەری دەکا و وەکو رێگەیەك بۆ خۆپاراستن و بەرگرتن لە جیابوونەوە یان بۆ کۆتایهێنان بە خەباتی چەکداری، ئۆتۆنۆمی دەدا. بۆ نموونە لە **فلیپین** ئۆتۆنۆمی بە **میندناو** دراوە، **باکووری -رۆژهەلاتی هیندستان، فەلەستین، ئیسپانیا**، یان بەم دواییە لە **سری لانکا**.. بۆ نموونە کۆنگرەی نیشتمانی هیندی خۆی سازو ئامادەکردبوو، پلەیەکی بەرزی ئۆتۆنۆمی بدا ئەگەر کۆمەڵەی ئیسلامی بە هیندستانێکی یەکگرتوو قایل بوایە، لێ کاتێ **بەریتانیا** ناوبڕەیەکی لە نێوان هەردوولادا هەڵچنی، کۆنگرەی نیشتمانی سەرکەوتووانە بانگەشەی بۆ حکوومەتێکی ناوەندی بەهێزو ویلایاتی لاواز دەستپێکرد.

٣- بنەمای قانوونیی ئۆتۆنۆمی

وێڕای ئەوەی کە حەلوفەسلی ئۆتۆنۆمی زۆر بووە، لێ هێشتا بنەمای قانوونیی ئۆتۆنۆمی خویاو روون نییە. ئۆتۆنۆمی دوو بناخەی پرەنسیپی هەیە:

٣-١: کۆمافی کەمینە

لەم ساڵانەی دواییدا، نەتەوە یەکگرتووەکان پەرۆشبوونێکی زێتری دەرهەق بە کۆ- مافی کەمینەکان نیشانداوە و جاڕنامەیەکی لەمەڕ کۆمافی کەمینەکان(٣) پەسند کردووە کە لە مادده (٢٧)ی بەڵێننامەی نێودەوڵەتیی بۆ مافە مەدەنی و سیاسییەکانی تێپەڕاندووە(٤). بێ لەوەش، کۆمیتەکانی مافی مرۆڤ/ UN ، هەندێ راڤە و لێکدانەوەیان بۆ مادده ٢٧ کردووە کە دان بەوە دەنێت رادەیەك ئۆتۆنۆمی بۆ پاراستنی کۆ-مافی کەلتووریی کەمینەکان پێویستە. هەروا کۆمیتەی ناوبراو و لایەنی تریش هەوڵ و

کۆششیان بەختکردووە کە مافی چارەی خۆنووسین لە هەرجێیەك پێوەندیی بەو مافەوە هەبێ، وا راڤە بکەن مانای "ئۆتۆنۆمی ناوەکی" لە جیاتی جیابوونەوە بدات. رێبازی OSCE (لەچەندین راگەیاندن و بەکردەوەش هەروا بووە) سیستمگەلی ئۆتۆنۆمی بە خاستر دەزانێ و بڕیارەکانی ئەم رێکخراوەش سەبارەت بە داننان بە جیابوونەوەی **کۆمارەکانی یۆگۆسلافیای جاران**، پاراستنی تێر و پڕی لەمجۆرەی کەمینەکانی تێدا بووە. رێککەوتننامەی تازەش لەمەڕ گەلانی رەسەن و هۆزەکی لە ولاّتانی سەربەخۆ (١٩٨٩) (٥)، گەلاّلەنامەی جاڕی مافەکانی گەلانی رەسەن و خۆجێ، رژێمی ئۆتۆنۆمی بە پەسند دەزانن.

٣-٢: چارەی خۆنووسین Self-determination

ئەم چەمکە خۆی لە خۆیدا چەمکێکی چەتون و دژوێستە. لێ چارەی خۆنووسین زێتر بە شەرت و شروتی ناوەکی، رێکخستنی دیموکراتیکی دەوڵەت شیکراوەتەوە و مانای لێدراوەتەوە تا بە باری جیابوونەوە، یان سەربەخۆبوون. کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بەر لە چەند ساڵێك ئۆتۆنۆمی وەکو بەیانکردنی چارەی خۆنووسین لێکداوەتەوە. خەریکبوونی نەتەوە یەکگرتووەکان و سازمانگەلی تری نێودەوڵەتی بە چارەسەری کێشە و ئاریشە ناوخۆییەکانی دەوڵەتان، یارمەتی ئەوەی داوە چەمکی چارەی خۆنووسین گەشەی زێتر بکا، کە لە هەلومەرجی گونجاو و لەباردا ئۆتۆنۆمی بگرێتە خۆ(٦).

ئەم تێڕوانینە بۆ چارەی خۆنووسین لە هەندێ دەستووری نیشتمانیی ولاّتاندا پشتەوانی لێکراوە، لێ لەم قۆناخەدا تەنیا ئەمەیان سەمت و ئاراستەیەکە و هیچی تر. زۆربەی جاران بنەما دەستوورییەکانی ئۆتۆنۆمی لەماوەگەلی گۆڕانکاریی کۆمەلاّیەتی - سیاسیدا پەسندکراون، لەکاودانێکدا کە رژێمێکی ئۆتۆکراتی لەسەر کار لابراوە (لە دەمی وادا ئۆتۆنۆمی رەواییەکی بەرچاو بەهەند وەرگیراوی دەبێ)، یان قەیرانەکە بووە بە کێشەی نێوان زۆرینە و کەمینە، یان فشارێکی توندی نێونەتەوەیی لەئارادا هەبووە.

لە سۆنگەی ئەم هۆکارانەوە، هەنووکە چەندین دەستوور دان بە هەندێ مافی حکوومەتایەتیکردن بەسەرخۆدا دەنێن(٧) وەکو **فلیپین** (سەبارەت بە هەردوو ئوستان: یەکەمیان بۆ گەلێکی رەسەن و ئەوی تریان بۆ کەمینەیەکی ئایینی)، **ئیسپانیا** (ئۆتۆنۆمی بۆ سێ هەرێم دابینکردووە و داوای لەوانی تریش کردووە سەبارەت بە ئۆتۆنۆمی وتووێژ لە گەڵ ناوەندیدا بکەن)، **پاپوا غینیای نوێ** (رێگەی بە ئوستانەکانی خۆی داوە لە گەڵ حکوومەتی ناوەندیدا سەبارەت بە دەسەڵاتپێدان بکەونە وتووێژەوە)، **فیجی** (دانی بە مافی گەلێکی رەسەن ناوە، کە لە ئاستی ناوچەیی و خۆجێیدا ئیدارەی خۆی هەبێ)، دواهەمینیان **ئەتیوبیایە** (کە مافی بە نەتەوە و هاوولاتیان و گەلانی خۆی داوە کە داوای دەسەلاتگەلێکی فرەی وەکو ویلایات لە چوارچێوەی فیدراسیۆندا بە مافی جیابوونەوەشەوە بکەن). دەستووری **چین** کۆمافی کەمینە ئیتنییەکانی بۆ حکوومەتایەتیکردن بەسەرخۆ دای چەسپاندووە، لێ بەکردەوە بالادەستیی حزبی شیوعی، ئۆتۆنۆمی لە کۆماری چین بەتاڵ و بنکۆڵکردووە. لە نموونەی دیدا، دەستوور رێگە دەدا وەلێ ناخوازێت ناوچەگەلی ئۆتۆنۆم دابمەزرێ. لە لایەکی ترەوە، دەبێ تێبینی ئەوەش بکرێ کە هەندێ دەستوور پانتاییەك بۆ ئۆتۆنۆمی ناهێڵنەوە، یان ئاقارەکەی بەرتەسك دەکەن لە رێگەی داوای لە بابەتی دەبێ دەوڵەت " یەکگرتوو" بێ یان دەربرین و دەستەواژەی ترەوە(٨)، بەندو برگەیەکی قانوونی وەسا، ئاستەنگی بۆ پەسندکردن ، یان جێبەجێکردنی دەسەلاتپێدانێکی بەمانا دروستکردووە لە ولاتانی وەك **سری لانکا، پاپوا غینیای نوێ و چین.**

بوون، یان نەبوونی مافێك لە قانوونی نێودەوڵەتی، یان قانوونی نیشتمانی سەبارەت بە ئۆتۆنۆمی، تەبای ئەو بەندە قانوونیانەی مەوداکانی ئۆتۆنۆمی بەرتەسك دەکەن، دەتوانێ دەورێکی گرنگ لە بەرێوەچوونی وتووێژ و سازشی رێژەیی لەنێوان هەڵویستی لایەنەکان بگێرێ بە تایبەتی لەو کاتانەی ناوبژیوانێکی نێودەوڵەتی، یان تەرەفێکی سێیەم ئامادەی وتووێژەکان ببێ.

٤- لایەنە بەسوودەکانی چارەسەرگەلی ئۆتۆنۆمی و فیدرالیزم

میکانیزمەکانی فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمی چەند لایەنێکی باشیان هەیە:

٤-١: رادەیەك دەسەلاٌتی دەولّەت بۆ کەمینەکان دەستەبەر دەکا:

کەمینەکان دەشێن لەم رێگەیەوە بە دەسەلاٌتگەلێکی راپەڕاندن و یاسادانان و دارایی شادبن، نەك تەنیا نوێنەرایەتیکردنێکی پەرلەمانتاری و پشکێکی کەم لە سیاسەت دارشتن و دابەشینەوەی سەرچاوەو داهاتەکان.

٤-٢: ئەگەر و شیانی خاستر بۆ پاراستنی کەلتووری کەمینەکان دەرەخسێنێ:

توانا بە کەمینەکان دەبەخشێ کە بڕیارگەلی گرنگ بۆ خۆیان بدەن و بگرە هەمیشە ئەگەری خاستر بۆ پاراستنی کەلتوورییان فەراهەم دەکا.

٤-٣: لەوانەیە پەکی داخوازی جیابوونەوە بخات، یان بە کۆتای بهێنێ:

نەرمیی ئامرازی فیدرالی بە هۆی دابەشکردنی دەسەلاٌتەکان(٩) و بنیاتی دامەزراوەکان، دەرفەت بۆ جۆرو تەرزی جیا- جیای بەیەکەوە سازان و هەلّکردن دەکاتەوە، هەروا لە شێوەکانی تری پاراستنی کەمینەکان دروسترە بۆ سات و سەوداو سازش.

٤-٤: دەشێ یەکخستنی سیاسیی گرووپە ئیتنییەکان زێدە بکا:

ئۆتۆنۆمی، هێزو توانا بە دەولّەت دەدا، دەرفەت بە گەلان زێتر دەدا کە لە سیستەمی سیاسیدا پێشبڕکێ بکەن، ئەم کێبەڕکێ سیاسییە دەشێ بە دەوری خۆیەوە جەخت لەسەر جیاوازیی لەناو گرووپەکاندا بکاتەوە و سەرەنجام حزبە ئیتنییە توندوتۆلّەکانی جاران لەبەر یەکهەلّوەشێنێتەوە. زێدەبوونی حزبان وا دەکا هەڤالبەندیی حزبە هاوشێوە ئیتنییەکان لەسەرانسەری ولاٌتدا بێتە ئاراوە (نموونەی نایجیریا و هیند). رێکخستنی ناجۆری هەرێمایەتی دنەی داخوازیگەلی کۆڕ و کۆمەلّی دیکە دەدا کە رێکخستنی هاوشێوە بۆ خۆیان بخوازن (وەکو هیند، نایجیریا، پاپوا غینیای نوێ). بلاٌوبوونەوە و زێدەبوونی ئەو رێکخستنانە، روانگەکانی یەکێتیی نیشتمانی زێدە دەکەن

وەك كە دەسەڵاتی دەوڵەت بڵاودەكەنەوە و دەسەڵاتەكانی ناوەندی وا لێدەكەن بەلانس لە نێوان بەرژەوەندە هەرێمایەتی و نیشتمانییەكان رابگرێ.

٤-٥: دەشێ بەشداری لە بەدەستووریكردندا بكا:

رێكخستنی ئۆتۆنۆمی، هەروا میكانیزمەكانی جێبەجێكردنی، جەخت لەسەر حوكمی قانوون، جیاكردنەوەی دەسەڵاتەكان، دەوری دامەزراوە سەربەخۆییەكان دەكەنەوە. بە دامەزراوەكردنی ئۆتۆنۆمی بەتایبەتی ئەو رێوشوێنانەی پێوەندی نێوان ناوەند و هەرێم رێكدەخەن، دەبێ لەسەر بنەمای وتووێژ، ریزگرتنی یەكدی و سات و سەودا و سازش دابمەزرێ و هەر ئاواش ئەو چلۆنایەتیانە موكم و بەهێز دەبن.

٤-٦: ئۆتۆنۆمی رێگە بە گرفتە ئیتنییەكان دەدا، بەبێ چەسپاندنی ئیتنیگەرایی حەلوفەسلێكیان بۆ بكرێ

لەسۆنگەی ئەمەوە ئۆتۆنۆمی جەخت لەسەر پێناسەكردنی هەرێمێك وەكو قەوارەیەكی جیوگرافی نەك قەوراوەیەكی ئیتنی دەكاتەوە. هەرچۆن بێ لەوانەیە هەندێ شێوە و فۆرمی ئۆتۆنۆمی لەراستیدا ئیتنیگەرایی بچەسپێنن، وەكو لە باری (RESERVE)ەكاندا وایە و تیایاندا رەهەندی كەلتووری و پیویستیی پاراستنی پێناسەی ئەو گرووپە لەوانەیە سنوور لە رووی بێگانان قایم و توند بكەن. پاساوێكی گرنگ سەبارەت بە ئامرازی ئۆتۆنۆمی ئەوەیە كە ئەم ئامرازە تەنیا ئەو كاتە دەشێ بكەوێتە كار كە كەمینەیەك لەباری جیوگرافییەوە بەسەریەكەوە بژی و لە پانتاییەكەدا زۆرینە بێ. چارەسەرێك بۆ نەبوونی گردبوونەوەی جیوگرافی ئەوەیە: جۆرە فیدرالیزمێكی یەكگرتووی هاوبەش كە دەشێ فۆرمی جیای هەبێ دەعەمەل بێ - سیستەمی دەعەمەل هاتووی میللەت لە ئیمپراتۆریای **عوسمانلی** ، سیستەمی **فیجی** سەبارەت بە ئیدارەی خۆجێی ، سیستەمی **هیندی** سەبارەت بە قانوونگەلی باری كەسێتی، یەكگرتن لە قوبرس لە ساتەوەختی سەربەخۆیی و ئێستاش لە **بەلجیكا**.

٤-٧: تەنانەت ئەگەر حەلوفەسلی ئۆتۆنۆمی هەندەش نەخایانێ، كۆتایی هێنان بەكاری توندوتیژی فەزایەك بۆ حەسانەوە و پشوودان فەراهەم دەكا

هەروا گرنگە دان بەوەدا بنرێ کە تەنانەت رێککەوتننامەش دەربارەی ئۆتۆنۆمی مۆربکرێ، کۆتایی بە گرژی یان کاری توندوتیژی و شەڕوشۆڕ بەو مانایە نییە کە ئەم گرژییە دواتر سەرهەڵنادەنەوە؟ یان ئەم لایەنە یان ئەوی تر لە ئۆتۆنۆمی هەڵناگەڕێتەوە یان پێناسەی ناکاتەوە. ئەمە لە چەندین وڵاتی ئەفریقیادا رووی داوە کە هەندێ رادەی ئۆتۆنۆمی هەرێمیان تێدا هەبووە وەکو مەرجێکی پێشوەختەی سەربەخۆبوون (وەك لە ئۆگەندا، کینیاو غینیا). زۆر نموونەی دیکە هەن کە رێکخستنی فیدرالی یا ئۆتۆنۆمی تەمەنی درێژ نەبووە و هەندەی نەخایاندووە و شەڕ و شۆڕ بەرپا بووەتەوە (وەکو لە سوودان، ئەریتریا و دیفاکتۆی کەشمیر). بەهەرحاڵ تەنانەت لە هەر جێگەیەکیشدا ئۆتۆنۆمی یان فیدرالی بەردەوام نەبووبێ یان گرژیی سەری هەڵدابێتەوە، لێ کۆتایی هاتنی کاری دژمنکاری، بۆ ماوەیەك فەزایەکی بۆ حەسانەوە فەراهەم کردووە و یاریدەی ئەوەی داوە کێشە و خاڵەکانی جیاوازی پێناسە بکرێنەوە و تەنانەت چوارچێوەیەك بۆ وتووێژەکان لە ئایندەدا برەخسێ(١٠). دوا خاڵ دەشێ گرنگ بێ چونکە گرفتی دووبارە بۆوە لە زۆر هەرا و کێشەی ئیتنیدا بریتییە لە دۆزینەوەی چوارچێوەیەك و تەنانەت هەندێ جار دۆزینەوەی لایەنەکانی وتووێژیش (وەکو سری لانکا، پەنجاب، یان کەشمیر، هیند هەندێ لە گرفتە ئیتنییەکانی لە رێگەی هەڵبژاردنی ئەنجوومەنی ئوستانەکان لە ((ناوچە دۆزەخییەکاندا)) بەر لەوەی وتووێژ دەستپێبکا، خاوکردۆتەوە). ئەو لایەنەی لە هەڵبژاردن دەباتەوە بانگەشەی ئەوە دەکا کە گەل رێگەی پێداوە بەناوی ئەوەوە بکەوێتە گفتوگۆ (وەکو لە هەڵبژاردنی ١٩٩٦ی کشمیر روویدا). هەندێ جار تەنیا بەڵێندان بە ئۆتۆنۆمی گرژییەکان خاودەکاتەوە وەکو تاقیکردنەوەی باشووری ئەفریقیا.

٥- بەرەنگاربوونەوەی فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمی

سەرباری ئەو رووە باشە ئاشکرایانە، پەسندکردنی ئۆتۆنۆمی لەهەندێ باری ناوەکیدا، بەتایبەتی کێشە و هەرای ئیتنیدا بەرەنگاری دەکرێ. چونکە ئۆتۆنۆمی

بریتییە لە بنیاتنانەوەی دەوڵەت و دابەشینەوەی سەرچاوەکان کە بەرژەوەندە وەدەستهاتووەکان سەراوژێر دەکا. دەرەنجامەکان بریتین لە:

٥-١: سەرکردەکانی زۆرینە لەوە دەترسن

پشتەوانیی دەنگدەران لە دەست بدەن:

سەرکردەکانی کۆمەڵەی زۆرینە لەوانەیە دژی دانی ئۆتۆنۆمی بە هەرێم و دەڤەری کەمینە بوەستن، نەبادا پشتەوانیی دەنگدەران لە ناو کۆمەڵەی خۆیاندا لە دەست بدەن (ئەم گرفتە سری لانکای بێ سەروبەرکردووە). سەرکردەکانی کۆمەڵەی زۆرینە، تەنانەت ئەگەر مەیلیشیان بەلای ئۆتۆنۆمیدا هەبێ، بڕوایان بەخۆ نییە کە کە بتوانن رێککەوتننامەی ئۆتۆنۆمی جێ بەجێ بکەن، بەتایبەتی ئەگەر پێویستیی بە دەسکاریکردنی دەستوور ، یان ریفراندۆم یان دەرکردنی یاسایەکی تازە هەبێ.

٥-٢: ترسان لەوەی ئۆتۆنۆمی ببێتە هۆکار و قزگەی جیابوونەوە:

ئەمەیان وەکو گرفتێکی جیدی چاوی لێدەکرێ کاتێ ئەو گرووپەی داوای ئۆتۆنۆمی دەکا، هاوسێی دەوڵەتێکی دراوسێی نزیك بێ و پێوەندیی خزمایەتی و نزیکایەتی لە گەڵیدا هەبێ. هەروا ئەو ئۆتۆنۆمییەی بە کەمینەیەك لە زێدی خۆی دەدرێ لەوانەیە بە دەوری خۆی کەمینەگەلی تازەی لێبکەوێتەوە (وەکو باری موسڵمانەکانی باکووری رۆژهەڵاتی سری لانکا کە پڵنگەکانی تامیل دەیانەوێ کۆنترۆلی بکەن ، یان کریستیانەکانی مینداناو، یان ترس و بیمی ویلایەتە بۆرینۆییەکانی مالیزیایی کە زۆر لە ئەندەنووسیاوە نزیکن). ئەم رەوشە وا دەکا کەمینەی تازەش داخوازی ئۆتۆنۆمی بکەن و لەبەریەکهەڵوەشانەوەی زیاتری لێبکەوێتەوە. هەروا نیگەرانی ئەوەش هەیە کە بەها ئەساسییەکانی دەوڵەت سات و سەودایان لەبەرانبەر داننان بە بەها ئایینی و کەلتوورییە جیاوازەکان لە دوتوێی ئۆتۆنۆمی، پێبکرێ. هەروا ئەمە پێوەندیی بەکارایی ئیداری و ئابوورییەوە هەیە کە زۆر جاران دەبیندرێ بەهۆی رێکخستنگەلی ئالۆزیی ئۆتۆنۆمییەوە، دەوڵەت بکەوێتە بەر مەترسییەوە.

٥-٣: ئەنجامە پێشبینەکراوەکان:

پەسندکردنی ئامرازی فیدرالی رەوشی پێوەندییە ئیتنییەکان دەگۆڕێ. رێکخستنگەلی هەرێمایەتی یان دامەزراوەیی، تەواو و بێگەرد بەکەڵك و هاوکار نییە. تەنیا بە رەخساندنی چوارچێوەیەك بۆ پێوەندییەکانی نێو- ئیتنی، کار لەم پێوەندییانە دەکەن و پێکیدەهێنن . لەوانەیە شێوەگەلی نوێی پێناسە بەدیبهێنن، یان پێناسە کۆنەکان موکم و پتەو بکەن. لەوانەیە توانای گرووپێکی تایبەت بەهێز یان کەم بکەن بۆ دادۆشینی سەرچاوەکانی دەوڵەت. رەنگە شێوەگەلێکی نوێی رکابەری و کێشە و هەرا بنێنەوە.

٥-٤: لەوانەیە کۆمەڵەکانی تریش بۆ ئۆتۆنۆمی ساز و تەیار بکەن:

هاوپێوەند لەگەڵ خاڵی پێشتر، ترسی ئەوەش هەیە ئەگەر ئۆتۆنۆمی لەسەر بنەمای ئیتنی پاساو بدرێ، ئەو بنەمایانەی کە پاساو بۆ دابینکردنی ئۆتۆنۆمی دێننەوە (پێناسە، هەستکردن بە جیاکاری، ستەم و نادادپەروەری) لەوانەیە هاوتەریب لەگەڵ هێڵە ئیتنییەکاندا کۆمەڵەی تریش ساز و تەیار بکەن. لەراستیدا، ئەمە سازکردنی کۆمەڵەی ئیتنی ترە.

٥-٥: رێکخستنگەلی ئۆتۆنۆمی بۆ بەیەکەوەهەڵکردنی ئیتنی دادیان نەداوە:

دژایەتی لەهەمبەر ئۆتۆنۆمی لەوانەیە بەهێز ببێ بەو مانایەی کە ئۆتۆنۆمی بە نیاز و مەبەستی بەیەکەوەهەڵکردنی ئیتنی سوودێکی نەبووە. چەندین نموونەی سەرنەکەوتوو هەن: وازهێنان لە ئۆتۆنۆمی(١١)، هەوڵدان و تەنانەت جیابوونەوەی سەرکەوتووانە لەسەر بنەمای ئۆتۆنۆمی (هەروەکو لە هەڵوەشانەوەی یۆگۆسلافیادا بیندرا). تەنانەت ئەگەر ئاکامگەلی کارەساتهێنی واش هزر نەکرێ دژایەتی لەسەر بنچینەی ئەوەی کە کەلتووری سیاسیی هاوپێوەند نامۆیە بەداوونەریتی راوێژکردن و سات و سەودا کە بۆ سەرکەوتن پێویستن.

٦- بنیاتنانی ڕێکخستنگەلی ئۆتۆنۆمی

ئەوانە هەموو بەهاو بایەخگەلی ڕەوان. بەڵام ئەو ئەنجامەمان پێ دیکتە ناکەن کە نابێ ئۆتۆنۆمی مامەڵە لە تەك کێشە و هەرای ئیتنی بکا. چ شتێك پێویستە بۆ بنیادنانی ڕێکخستنی ئۆتۆنۆمی تا لایەنە باشەکانی زێدە بکرێ و لایەنە خراپەکانی کەم بکرێتەوە؟ لەخوارەوە هەندێ ئیعتوبارات دەخەینە ڕوو کە سەروکاریان لە گەڵ نەخشەسازیی ئۆتۆنۆمییەوە هەیە:

بەر لەوە، ئەوەی ئێمە سێ خاڵی سەرەکی دێنینەوە، یەکەم چەمکی سەرکەوتنی ئۆتۆنۆمی خۆی لە خۆیدا چەمکێکی گرفتئامێزە، چونکە کۆدەنگێکی خویا لەسەر ئەم پێوەرە نییە. دووەم: زەحمەتە فاکتەرە گشتییەکان کە کار لە کردەی ئۆتۆنۆمی دەکەن (وەکو بێ برەویی ئابووری) لەو فاکتەرانەی کە تایبەتن بە ئۆتۆنۆمی دابڕێن. سێیەم: ئۆتۆنۆمی پرۆسەیەکە و چار نییە لە ڕەوتی کارکردنی خۆیدا دەگۆڕێ، تەنانەت بە ئامانجە ئەسڵییەکانی ئۆتۆنۆمیشەوە.

ڕێگەکارەکانی ڕێکخستنی ئۆتۆنۆمی ئەمانە دەگرنەوە:

٦-١: دامەزرانی ئۆتۆنۆمی بە یەکجار ، یان لە دووتوێی قۆناخ- بەقۆناخ و پرۆسەیەکی وتووێژئاسادا:

دەبێ ئەوە یەکلا بکرێتەوە کە داخوا ورد و درشتی سیستەمی ئۆتۆنۆمی بەیەکجارەکی ڕێکەوتنی لەسەر بکرێ، یان لەڕێگەی زنجیرەیەك وتووێژی قۆناخ بە قۆناخەوە ئۆتۆنۆمی دابمەزرێ؟ لێ زەوینەی ناوەڕاست ئەوەیە کە پرەنسیپە هەراوەکانی ئۆتۆنۆمی ڕێککەوتنیان لەسەر بکرێ. هەر یەك لەم ڕێگەکارانە هەم ڕووی باش و هەم ڕووی خراپی هەیە و گەشبینترین بڕیار پشت بە هەلومەرجی کۆنکرێت دەبەستێ. وا بەباش دەزاندرێ کە لە دەسپێکەوە بە لانی کەمەوە لەسەر بنەما ئەساسییەکان ڕێککەوتن بکرێ. بەپێی تەجرەبەی چەندان وڵات، ئەو کێشانەی کە چارەسەرکردنیان بۆ ئایندە جێهێڵدراوە، ناکرێ بە هەڵەشەیی و پەلە پەل وتووێژیان لەسەربکرێ چونکە لەوانەیە سەرلەبەری وتووێژەکە بێئاکام بێ و هەڵبوەشێتەوە.

لەلایەکەوە ئەوانەی کە دژی ئۆتۆنۆمین، دەرفەتی خۆکۆکردنەوەیان بۆ دەڕەخسێ. لەسەرێکی دیکەوە ئەو رێککەوتننانەی بەپەلە پەل کراون و ئەلتەرناتیڤەکان باش هەڵنەسەنگێندراون لەوانەیە کەلێن و کەمو کوڕیان تێبکەوێ.

لەم پێڤاژۆیەدا، دەبێ هەندێ میکانیزم دابندرێ بۆ ئەوەی رێوشوێنەکانی ئۆتۆنۆمی جێبەجێ بکرێن. دادگەکان دەتوانن دەورێکی گرنگ بگێڕن سەبارەت بەوەی کە داخوا رێوشوێنی پێویست دانراون و جێبەجێکراون یان نا؟ هەروا دەکرێ دەستەی سیاسی یان ئیداری بۆ چاوەدێریی پرۆسەی جێبەجێکردنی ئۆتۆنۆمی دابندرێ، جاری واش هەیە چاوەدێریی نێودەوڵەتی، یان مەرجی تر بۆ دابینکردنی جێبەجێکردن پێویستە (وەکو رێککەوتنی دایتۆن یان رێککەوتنی نێوان کەمبۆدییەکان لە پاریس).

٦-٢: گرنگیی کاراییەکان

ئەگەر ئۆتۆنۆمی بەبێ راوێژ و پرس و رای تەواو دابمەزرێ لەوانەیە ناتەبایی تێبکەوێ و رەوایی تێدا نەبێ. زۆرێك لە سیستەمگەلی ئۆتۆنۆمی وەکو بەشێك لە حەلوفەسلی دەستووری لە سەروبەری سەربەخۆییدا سەپێندراوە و پاشان بە فیتەی کۆمەڵەی زۆرینە ناوەڕۆکیان ڤالاکراوە. هەروا دەشێ ئۆتۆنۆمی کار لەپێوەندییەکانی ناوچە بکا و لەوانەیە لەلایەن کۆڕوکۆمەڵی گرنگ و دیاریکراودا بەرەنگاری بکرێ. لە باری پرەنسیپەوە وا باشە پرس و رای تێروتەسەل و ریفراندۆم لەبارەی پرۆژە پێشنیارکراوەکانی ئۆتۆنۆمییەوە بکرێ. لە زۆر دەستووری نیشتمانی، ئەگەر ئۆتۆنۆمی بێتە پێشەوە دەبێ لە رێگەی ریفراندەمەوە پەسند بکرێ (وەکو ئەسپانیا، ئەتیوبیا، و بەشێوەیەکی ناراستەوخۆش پاپوا غینیای نوێ). هەروا داخوازی تریش هەیە کە دەبێ لەم بارەیەوە کۆمەڵەی دامەزرێنەر رێگە بە وتووێژ بدا.

سەرلەبەری ئەم رێگە و شێوازانە رەوایی بە رێکخستنەکانی ئۆتۆنۆمی دەدەن، لەگەڵ ئەوەشدا مەترسی ئەوەش هەیە، ریفراندۆمی گشتی ئەو پرۆژەکە رەتبکاتەوە ئەگەر کۆمیونیتەی زۆرینە دژی پرۆژەکە بوون. جاری وا هەیە دەبێ بەلانس بڕیارەکان رابگیرێ. لەرێگەی سەرکردە سیاسییەکان و گەلدا.

٦-٣: پلەی سەقامگیری

ئەو شێوازەی بڕیاری پێویستی بۆ ئۆتۆنۆمی پێوەرگیراوە هەر چییەك بێ، گرنگ ئەوەیە گەرەنتی قانوونیی جێگیر و چەسپاوی هەبێ. بە تایبەتی دەسەڵاتەکانی ناوەند بۆیان نەبێ یەکلایەنە ئەو بڕیار و بڕگانە بگۆڕن کە پێوەندییان بە ئۆتۆنۆمییەوە هەیە. ئەگەر حکوومەتی ناوەندی بشێت ئەو بڕیار و بڕگانە بە قازانجی خۆی بگۆڕێ ، ئەوا بایەخی پرس و را وەرگرتنی هەرێمەکان لە لای حکوومەتی ناوەندی کەم دەبێتەوە(١٢).

٦-٤: شێوازەکانی چارەسەرکردنی کێشە:

لەباری پرەنسیپەوە بۆ سەروبەرکردنی ئاریشە و کێشە(١٣)، دەبێ هەوەڵجار لە رێگەی پرس و را و ناوبژییەوە هەوڵ و تەقەلا بەخت بکرێ ، ئەگەر ئەمە سەریان نەگرت پەنا ببردرێتە بەر دادوەری. ئەگەر شێوازەکانی حەلوفەسل بێ لایەن بوون و هەردوو لایەن پێی رازی بوون ئەوا دەشێ بەپێی پرەنسیپە پان و بەرینەکان کار بکرێ (وەکو ئیسپانیا). بەپێچەوانەوە ناچار دەبن قسە لەسەر وردودرشتی مەسەلەکان بکەن.

٦-٥: میکانیزمەکانی راوێژپێکردن

کارێکی بەسوودە ئەگەر میکانیزمگەلی راوێژ و راوێژکاری لە نێوان سەنتەرو هەرێمەکاندا بەشێوەیەکی پاژەکی بۆ خۆ لادان لە سکالاَ و سکالاَکاری، دابمەزرێ ، ئەمە خۆی داننانیشە بە دینامیکی بوونی ئۆتۆنۆمی. هەرچەند هەوڵ و تەقەلا بەختبکرێ بۆ جیاکردنەوەی بەرپرسیارەتیی لە نێوان ناوەند و هەرێمەکاندا لێ وێڕای هەماهەنگی، شتی تێکهەڵکێش لە نێوان هەردوو لادا هەیە.

٦-٦: گرفت لە گەڵ ناجوری

گرفتی تایبەتی ناجۆری ئەوەیە کە هەموو ناوچەکان دەیانەوێ هەمان ئەو دەسەلاَتە تەواوەیان هەبێ کە هەرێمێکی دیاریکراو هەیەتی، لەکاتێکدا هەرێمی گۆرین دەیەوێ ئەولەویەتی خۆی بپارێزێ هەروەکو لە تاقیکردنەوەکانی Bougainvile و کیوبیك و باسك و کەتەلۆنیادا دەیبینین. لەوانەیە لە هەمبەر ئەو ناوچەیەی کە ئیمتیازاتی هەیە جیا لە ناوچەکانی تری ولاَت نارەزایی پەیدا ببێ و ئیدی باری ئەو ناوچەیە مەترسیدار

دەبێ (وەکو نارەزایی ناوچەکانی تەنزانیا سەبارەت بەو دەسەڵاتە تایبەتیانەی بە زەنجبار دراون).

٦-٧: پاراستنی مافەکان

ئاریشەیەکی تر سەبارەت بە ئۆتۆنۆمی ناجۆر، بەتایبەتی ئەو ئۆتۆنۆمییەی کە لەسەر بنەمای جیاوازیی کەلتووری دامەزراوە، ئەوەیە کە کۆمەڵەی خودموختار یان هەرێمی خودموختار دەبێ دەست بە پێوەرەکانی مافی مرۆڤەوە بگرێ. ئەم رستەیە بە روونی لە پەیمانی کەنەدا سەبارەت بە مافەکانی مرۆڤ هاتووە. لەسایەیدا، ئوستانێکی دیاریکراو، دەشێ قانوونێك دەربکا کە لەگەڵ پەیمانی کەنەدا تێکنەکاتەوە بەمەرجێك بەئاشکرا داخۆنیەك دەربکا- بۆ نموونە کیوبیك. نموونەیەکی تر، قانوونی باری کەسێتییە لە هیند، ژنە تەڵاقدراوە موسڵمانەکان، دەبێ بەرفەرمانی شەریعەت بن بە مەبەستی خۆپاراستن لە مێردە کۆنەکانیان لەجیاتی کەڵك وەرگرتن لەو بڕیار و بنەما بەرترانەی لە قانوونگەلی نیشتمانیدا هەن. ئەم بڕگە قانوونیانە لەوانەیە کار لە مافەکانی هاووڵاتیانی دەرەوەی کۆمیونیتەکە بکات. ئەوانە دەبێ بەرفەرمانی ئەو کۆت و بەندانە بن کە بەسەر شتە خۆجێیەکانی تری هەرێمەکە پەیڕەو ناکرێن (سەبارەت بە ئاکنجی بوون یان کارپێکردن). ئەو کەمینە نوێیانەی کە لە ئاکامی دانی ئۆتۆنۆمی بە هەرێمێك دەکەونەوە دەبێ بپارێزرێن نەبادا ببنە قوربانی. دەبێ بەرژەوەندەکانی کەمینەی نوێ (لەهەرجێگەیەکدا کەمینە هەبێ) دابین بکرێ لە رێگەی پێوەندیگەلی سەربارەوە جا چ حکوومەتی خۆجێی ئەمە دابین بکا(١٤) یان لە رێگەی بەرپرسیارەتییە تایبەتییەکانی حکوومەتی ناوەندییەوە.

ئەو بەند و بڕگە قانوونییانەی دان بە بەها جیاوازەکان لە سەر بنەمای بەرتری بنێ ئەوا مافە بنەڕەتییەکانی تاکەکەسان و کۆمەڵەکان دەخاتە ژێر پێوە و بێزاری لەناو سایلی دانیشتوان دەنێتەوە. بۆیە لەسەرینی ئەمەوە دەشێ حوکمی زاتی ببێتە سەرچاوەی کێشە، زێتر لەوەی کە چارەسەری کێشە بکات. ئەگەر بایەخێکی زێدە بۆ کەمکردنەوەی جیاوازییەکان بە سازش و سات و سەودا درا، یان بایەخ و سەرنجێکی

کەم درایە بیناکردنی ئەو نەریت و بەهاو ئاواتانەی کە گەلێکی دیاریکراو تیایدا هاوبەشن لەوانەیە شیرازە تێکچوونی زێتری لێبکەوێتەوە و بەهای هاریکاری کەم ببێتەوە.

لەکاتێکدا دان بە جیاوازییە کەلتووری و شتە ناسکەکان دەندرێ گرنگ ئەوەیە جەخت لەسەر بەها نیشتمانییەکان بکرێتەوە و مافە بنەڕەتییەکانی هەموو کەسان بپارێزرێ.

پەراوێزەکان:

١- لە ٢٠٠١-ەوە **تیموری رۆژهەلاَت** لەئەنجامی راپرسییەکی گشتیدا کە لە ١٩٩٩ بەرێوەچوو بەسەرپەرشتی نەتەوە یەکگرتووەکان، بووە بە دەوڵەتێکی سەربەخۆو ئەندامی UN . (وەرگێڕ).

٢- شایانی باسە ئەمساڵ لەنێوان حکوومەتی سودان و باشوورییەکانی سودان رێککەوتن کرا (وەرگێڕ).

٣- مەبەست لەو جاڕنامەیە " اعلان حقوق الاشخاص المنتمين الى اقليات قومية او اثنية والى اقليات دينية او لغوية"يە کە کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بەبڕیاری ١٣٥/٤٧ لە ١٨ی کانوونی یەکەمی ١٩٩٢ پەسندی کردووە. (وەرگێڕ).

٤- دەقی مادده ٢٧ی بەڵێننامەی نێودەوڵەتی بەمجۆرەیە: لا يجوز انكار حق الاشخاص المنتمين الى اقليات عنصرية او دينية او لغوية قائمة في دولة ما، في الاشتراك مع الاعضاء الاخرين من جماعتهم في التمتع بثقافتهم او الاعلان عن ديانتهم واتباع تعاليمها او استعمال لغتهم.
رێککەوتننامەی ناوبراو لە١٦ی ١٢ی ١٩٦٦ —ەوە پەسند کراوە و لە ساڵی ١٩٧٦-ەوە کاری پێ دەکرێ و دەوڵەتی عیراقیش یەکێکە لەو دەوڵەتانەی ئەم رێککەوتننامەیەیان مۆر کردووە. (وەرگێڕ)

٥- ئەم رێککەوتننامەیە کە لە ٤٤ مادده پێکهاتووە، کۆنگرەی گشتی رێکخراوی کاری نێودەوڵەتی لە خولی حەفتاو شەشەمی خۆیدا لە ٢٧ی حوزەیرانی ١٩٨٩دا بڕیاری لێداوە. (وەرگێڕ)

٦- ئەم لێکدانەوەیە، ئەو دەمە راست دەردەچێ، ئەگەر حکوومەتی ناوەندی بەڕاست نوێنەرایەتی هەموو پێکهاتە جیا- جیاکان بکا بەبێ فەرق و جیاوازیکردن لەسەر بنەمای ئیتنی، زمان، کولتوور، ئایین.. واتە بنیادی دەوڵەت بەشێوەیەك دارێژرابێ کە رێگە لە ستەم و چەساندنەوە بگرێ. لەسەرێکی دیکەوە، چەمکی چارەی خۆنووسین لەدوای نەمانی شاڕی ساردەوە پەرەی ستاندووەو لە سنووری لێکدانەوەی کۆنباوی جاران دەرچووە.. لە دوای ١٩٨٩-ەوە تا ئێستا ٢٢ دەوڵەتی تازە بەپشتبەستن بەم مافە دروست بوون. لێرەدا پرسیارێك دێتە گۆڕێ داخوا ئەگەر لە عیراقی دوای سەدام، دیموکراسی و ئاشتی و سەقامگیریی ناهەتەدی و حکوومەتی ناوەندی نەشیا رێوشوێنێکی دەستووری ئەوتۆ بدۆزێتەوە کە هەموو نەتەوەو پێکهاتەکان، بەبێ لەبەرچاوگرتنی زۆرینەو کەمینە لە رووی ژمارەوە، بەیەکەوە بسازێن، ئەوە هەقی کورد نییە بەپێی مافی چارەی خۆنووسین لە رێگەی ریفراندۆمێکەوە یان هەر شێوەیەکی تری خواست دەربڕین، داوای جیابوونەوە بکات؟
هەر بۆ نموونە لە دەستووری سۆڤیاتی جاراندا، مادده (٧٩) رێگەی بە کۆمارە فیدرالییەکان درابوو کە پێڕەوی مافی چارەی خۆنووسین بکەن بە جیابوونەوەشەوە. ئەوەبوو لە ١٩٩٠دا کۆمارەکانی بەلتیك و دواتر ئەوانی تریش بەپێی ئەم مادده (٧٩)یەی دەستوور لە رێگەی ریفراندۆمەوە جیابوونەوە.

شایانی گوتنە مادده ٣٩(١)ی دەستووری ئەتیوبیا، مافی جیابوونەوەی بە نەتەوەو گەلانی ناو ئەتیوبیا داوە. هەمان شت دەستووری باشووری ئەفریقیا بەپێی مادده chxiv, section 235. (وەرگێر)

٧- لە مادده (٤)ی قانوونی ئیدارەی دەوڵەتی عیراق بۆ قۆناخی گواستنەوە دان بە مافی حکوومەتایەتیکردن بەسەر خۆدا نراوە و لە مادده ٥٣ (بڕگەی أ)دا دان بە حکوومەتی هەرێمی کوردستان نراوە. (وەرگێر).

٨- دەستەواژەی وا لە قانوونی ئیدارەی دەوڵەتی عیراقدا هاتووە بۆ نموونە لە مادده (٥٢)دا. بەداخەوە [1] "لیستی هاوپەیمانیی دیموکراتی" یش لە هەڵمەتی راگەیاندندا لەسەرو بەندی هەڵبژاردنی گشتیدا: بانگەشەی بۆ عیرقێکی فیدرالی دیموکراتی یەکگرتوو دەکرد. (وەرگێر).

٩- مەبەست لە نێوان ناوەندو هەرێمەکانە (وەرگێر)

١٠- بۆ نموونە لە شۆرشی ئەیلوولدا ، چەندین جار ئاگربەس لە نێوان شۆرش و حکوومەتی ناوەندیدا کراوە، ئەو ئاگربەسانە هەم بۆ شۆرش و خەڵکی کوردستان جۆرە بینوەبەرهاتنەوەو حەسانەوەو خۆکۆکردنەوەیەك بوون بۆ خولێکی تری تێکۆشان لە هەمانکاتدا بناخەیەك بوون بۆ وتوێژەکانی لەوە دواتر. (وەرگێر)

١١- لە ساڵی ١٩٧٤دا، حکوومەتی عیراق لە بەڵێنەکانی خۆی سەبارەت بە ئۆتۆنۆمی دان بە گەلی کورد پەشیمان بۆوە و شەڕی هەڵگیرساندەوە. (وەرگێر).

١٢- لێرەدا گرنگی دەستوورێکی هەمیشەیی بۆ کورد لە عیراقدا دەردەکەوێ کە دەبێ بە (توافق) بنووسرێ و وەك دەڵێن دەستوورێکی (جامد) بێ و بە ئاسانی نەگۆڕێ و دەسکاری نەکرێ و ماددەیەکی قانوونی وای تێدا بێ کە هەر دەسکاریکردنێکی دەستوور پێویستی بە ٣/٤ی دەنگی پەلەمانتاران ببێ یان هەر دارِشتنێکی تر کە ئەم مەبەستە بدا بەدەستەوە. (وەرگێر).

١٣- حکوومەتی ناوەندی و هەرێمی فیدرال و ئۆتۆنۆمدا (وەرگێر)

١٤- هەقە پەرلەمانی کوردستان، بە قانوون مافە کەمە نەتەوایەتییەکانی وەك تورکمان و کلدۆ- ئاشوور و ئەرمەن .. بپارێزێ و ئەمەش دەق رێکە لە گەڵ مادده (١ ی برِگە ١)ی "اعلان حقوق الاشخاص المنتمين الى اقليات قومية او اثنية والى اقليات دينية او لغوية" کە کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ١٨ی کانوونی یەکەمی ١٩٩٢دا پەسندی کردووە (وەرگێر).

سەرچاوەکان:

De Villers, Bertus. Ed. 1994. Evaluating Federal Systems. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
Ghai, Yash. 1998. "Decentralisation and the Accommodation of Ethnicity". In Crawford Young. Ed. Ethnicity and Public Policies. London: Macmillan.
Hannum, Hurst. Ed. 1993. Documents on Autonomy and Minority Rights. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
Hannum, Hurst. 1996. Autonomy, Sovereignty, and Self-Determination: The Accommodation of Conflicting Rights. Philadephia, PA: University of Pennsylvania Press.
Lapidoth, Ruth. 1996. Autonomy: Flexible Solutions to Ethnic Conflicts. Washington, DC: United States Institute of Peace.

ئەم باسە لە بەشی چوا رەمی کتێبی:

Democracy and Deep-Rooted Conflict: Options for Negotiators

وەرگیراوە. کۆمەڵێك نووسەر بەسەرپەرشتی پیتەر هایس و ین رێللی بەشداری نوسینیان کردووەو کوفی ئەنان پێشەکی بۆ نووسیوە. ئەم کتێبە لەسەر سایتی :www.idea.int